

Suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten arviointi on ennakoarviointia

Tapani Kauppinen & Kirsi Nelimarkka

ABSTRACT

Strategic environmental assessment as a form of ex ante assessment

This article forms part of a larger research and development project aimed at supporting strategic environmental assessment (SEA) in Finland. It has three primary purposes. First, it discusses the conceptual and legislative background and practical applications of strategic environmental assessment particularly in the social and health sector. Second, it deals with the position of SEA within the field of evaluation research over time. Third, SEA is looked at more closely as one of the tools of ex ante assessment: What is typically covered by it?

Strategic environmental assessment is a formalised, systematic and comprehensive process in which the effects of a policy, plan or programme and its alternatives are evaluated in advance. Any effects anticipated during the evaluation process provide evaluative criteria that enable the decision-maker to weigh up the pros and cons of the programme. Such effects may be changes in people's health, living conditions and amenities, for instance. The importance and qualities of a particular effect are value judgements, and the decision-maker needs to decide on the acceptable balance between the pros and cons of the plan or programme. Statutorily, SEA has been applied in community planning and environmental policies, but it has also been applied on a voluntary basis in improving administration and decision-making processes.

Traditionally, ex ante assessment has been seen to include proactive evaluation and clarificative evaluation. Strategic environmental assessment also forms part of ex ante assessment, being characterised by comprehensive

impact analyses and providing added value by anticipating desired and non-desired effects and the ways in which the effects will be distributed.

As to its contents, SEA is related to practices used in evaluations for accountability, for knowledge and for development. A full use of a wide range of perspectives in terms of time and content helps to obtain a comprehensive understanding of the object to be assessed. The need for anticipating and structuring the future may strengthen the position of ex ante assessment and particularly SEA in evaluation. Although SEA is new as an evaluation concept, the impact anticipation approach that it employs has already been applied in planning for several decades.

Tämä artikkeli on osa laajempaa tutkimus- ja kehittämishanketta, jonka tarkoituksena on tukea suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten ennakoarviointiprosessin (SOVA) kehittämistä Suomessa. Artikkelilla on kolme päätehtävää: Aluksi esitellään suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten arvioinnin käsitteellistä ja lainsäädännöllistä taustaa, sovelluskäytäntöjä sekä SOVA:n sijoitumista arviointitutkimuksen kenttään ajallisesti. Lopuksi käsitellään tarkemmin SOVA:a yhtenä ennakoarvioinnin välineistä; millaisia sisältöllisiä ominaispiirteitä SOVA:lla on? Artikkelissa SOVA:a tarkastellaan pääasiassa sosiaali- ja terveysalan näkökulmasta.

Ennakoarvioinnissa on useita erilaisia lähestymistapoja. Sitä voidaan soveltaa esimerkiksi politiikkoihin, suunnitelmiin, ohjelmiin ja hankkeisiin. Soveltamiskohteen lisäksi myös arvioinnin sisältöllinen tarkastelukulma voi vaihdella. Suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten arviointi on yksi ennakoarvioinnin muoto, jota on sovellettu erityisesti yhdyskuntasuunnittelussa ja ympä-

ristöpolitiikassa. SOVA eroaa muista ennakoarvioinnin muodoista siinä, että sen pääpaino on suunnitelmasta tai ohjelmasta mahdollisesti aiheutuvien vaikutusten ennakoimisessa. SOVA on lakisääteinen prosessi, mutta sitä käytetään myös vapaaehtoisessa hallinnon ja päätöksenteon kehittämisessä.

Strategisen tason suunnittelussa vaikutusten ennakoarviointia on sovellettu ja ohjeistettu myös muun muassa aluekehittämisessä (YM & SM 1999) ja tasa-arvo vaikutusten tarkastelussa (Horelli & Roininen 1998, STM 2000). Myös lainsäädännön valmistelussa arvioidaan ennalta säädösehdotusten mahdollisia vaikutuksia. Vuonna 1998 valtioneuvosto on periaatepäätöksinä hyväksynyt ohjeet säädösehdotusten taloudellisten vaikutusten arvioinnista ja ympäristövaikutusten arvioinnista. Säädösehdotusten ympäristövaikutusten arvioinnista on julkaistu ympäristöministeriön laatima opas (YM 1998). Vuonna 1999 hyväksyttiin ohjeet yritysvaikutusten arvioinnista. Uusimpana on annettu ohjeet säädösehdotusten aluekehitysvaikutusten arvioinnista (SM 2003). Oikeusministeriön vuonna 2001 asettaman työryhmän tehtävänä on uudistaa hallituksen esitysten laatimishojeita. Työryhmän mukaan esityksessä tulisi selostaa ehdotetun lainsäädännön kaikki olennaiset vaikutukset. (Oikeusministeriö 2003.)

Sosiaali- ja terveysalalla ennakoarvioinnin kulttuuri on vasta kehitymässä, tähän mennessä sen käyttö mahdollisten vaikutusten tarkastelussa on ollut vähäistä. Myös muilla hallinnonaloilla ennakoarvioinnin perinne on vielä heikko. Esimerkiksi valtionhallinnossa ennakoarviointia käytetään vähemmän kuin jälkikäteisarviointia. Kuitenkin eri hallinnonaloilla on yksittäisiä esimerkkejä hyvin tehdyistä ja systemaattisista ennakoarvioinneista. (VM 2000.)

1 TAUSTAA

Suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten arviointi (SOVA) on jäsennelly, systemaattinen ja kokonaisvaltainen prosessi, jossa arvioidaan ennalta suunnitelman tai ohjelman ja niihin sisältyvien vaihtoehtojen vaikutuksia. Tavanomaisesta evaluaatiotutkimuksesta poiketen vaikutusten arviointi ajoittuu tilanteeseen ennen päätöstä (ex ante). Tällöin arvioinnin tuottama tieto voi vielä vaikuttaa suunnitteilla oleviin ratkaisuihin. Tietoa

ohjelman vaikutuksista tarvitaan sekä ohjelman valmistelussa että päätöksentekovaiheessa (Brown & Thérivel 2000). SOVA:an sisältyy yleensä ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arviointi (IVA), joka on ennakkoon tehtävää arviointia päätöksen vaikutuksista ihmisten terveyteen ja hyvinvointiin (ks. lisää Stakes 2002). Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arviointiin lukeutuvat terveysvaikutusten arviointi (TVA) ja sosiaalisten vaikutusten arviointi (SVA).

SOVA:n tuottaman vaikutustiedon perusteella päätöksentekijä voi pohtia ohjelman hyvyttä: Ovatko ennakoidut vaikutukset ohjelman tavoitteiden mukaisia. Entä aiheutuuko ohjelmasta merkittäviä negatiivisia vaikutuksia? Vaikutukset voivat kohdistua esimerkiksi ihmiseen, yhteisöön tai yhteiskuntaan. Ne voivat olla vaikkapa ihmisten terveydessä, elinoloissa ja viihtyvyydessä tapahtuvia muutoksia. Kunkin vaikutuksen merkittävyys ja hyvyys on arvosidonnainen asia. Päätöksentekotilanteessa päättäjän on punnittava suunnitelman tai ohjelman hyötyjen ja haittojen hyväksyttävissä oleva suhde. Päätöksentekovaiheessa tapahtuva lopullinen vaikutusten arvottaminen on ainutkertainen tilanne, mutta yleensä siinä on huomioitava tietyt reunaehdot (esimerkiksi kestävä kehitys tai lakisääteiset raja-arvot). (ks. lisää Stakes 2002.)

On havaittu, että hankkeiden vaikutusten ennakoarvioinnin tuottamalla tiedolla ei aina pystytä vaikuttamaan suuriin, periaatteellisiin ratkaisuihin. Niistä päätetään jo valmisteltaessa politiikkoja, suunnitelmia ja ohjelmia. Tämän vuoksi pidetään tarpeellisena, että vaikutusten ennakoarviointia sovelletaan kaikkiin päätöksenteon tasoihin. (Thérivel ym. 1992, Thissen 2000.) Suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten arvioinnin avulla voidaan ratkaista monia hankkeiden vaikutusten ennakoarvioinnille tyypillisiä ongelmia (ks. Barrow 2000). Hankkeiden ennakoarvioinnissa kumulatiivisten vaikutusten käsittely on hankalaa, koska kumulatiiviset vaikutukset ovat usein eri hankkeiden yhteisvaikutuksia. Kumulatiivisia ja epäsuoria vaikutuksia voidaan käsitellä tehokkaammin SOVA:ssa kuin hankkeiden ennakoarvioinnissa. Vaihtoehtoisten ratkaisujen suunnittelu on SOVA:ssa helpompaa, koska strategisia ratkaisuja ei ole vielä tehty. SOVA:ssa voidaan myös ehkäistä peruuttamattomien vaikutusten syntyä tai suunnitella niiden varalle lieventämistoimia. Lieventämistoimet voivat olla SOVA:ssa strategisempia, ennakoivampia ja

monipuolisempia kuin hankkeiden ennakoarvioinnissa. (Thérivel & Partidário 1996.)

Perinteisesti SOVA:a on pidetty päätöksenteon lisäelementtinä ja täydentäjänä. Laaja-alaisen määritelmän mukaan SOVA ei ole pelkästään tiedon välittämisen väline, vaan uusi näkökulma päätöksentekoon (Stinchcombe & Gibson 2001). Tarkoituksena ei ole luoda kilpailevaa menettelyä nykyiselle päätöksentekoprosessille, vaan integroida SOVA osaksi päätöksentekojärjestelmää. Integroitumisen onnistuminen edellyttää kuitenkin nykyisten suunnittelu- ja päätöksentekokäytäntöjen uudistumista.

2 VAIKUTUSTEN ENNAKOAARVIOINTI LAKISÄÄTEISENÄ TOIMINTANA

Hankkeiden vaikutusten ennakoarviointi on ollut elinympäristön suunnittelussa lakisäateistä toimintaa vuodesta 1994 lähtien, jolloin annettiin Laki ympäristövaikutusten arviointimenettelystä (ns. YVA-laki 468/1994, muutettu 1999). YVA-laki edellyttää, että ihmisiin kohdistuvat vaikutukset arvioidaan ennalta tasavertaisesti muiden vaikutusten kanssa. Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arvioinnista on julkaistu muun muassa sosiaali- ja terveysministeriön opas (STM 1999). Lisäksi YVA-lain 24 §:ssä todetaan, että (ympäristö)vaikutukset on selvitettävä ja arvioitava riittävässä määrin viranomaisten valmistellessa sellaisia suunnitelmia ja ohjelmia, joiden

toteuttamisella saattaa olla merkittäviä ympäristövaikutuksia. Määräyksiä ennakoarvioinnista annetaan myös maankäyttö- ja rakennuslaissa (MRL 132/1999). Lain 9 §:ssä todetaan, että "kaavaa laadittaessa on tarpeellisessa määrin selvitettävä suunnitelman toteuttamisen ympäristövaikutukset, mukaan lukien yhdyskuntataloudelliset, sosiaaliset, kulttuuriset ja muut vaikutukset."

Tiettyjen suunnitelmien ja ohjelmien ympäristövaikutusten arvioinnista on annettu EU-direktiivi (2001/42/EY). Sen mukaan SOVA:a tulee soveltaa muun muassa sellaisiin suunnitelmiin ja ohjelmiin, jotka kansallinen, alueellinen tai paikallinen viranomainen valmistelee ja/tai hyväksyy. Edellyttäen, että suunnitelmalla ja ohjelmalla on todennäköisesti merkittäviä (ympäristö)vaikutuksia. Tällaisia vaikutuksia aiheutuu muun muassa silloin, kun suunnitelma tai ohjelma vaikuttaa tuotannon tai kulutuksen rakenteeseen sekä alue- tai yhdyskuntarakenteeseen. Direktiivin kansallista täytäntöönpanoa ja ohjeita valmistellaan parhaillaan ympäristöministeriössä. (YM 2001.)

Sosiaali- ja terveysalalla on sovellettu vaikutusten ennakoarviointia, vaikka laki ei sitä edellyttäisikään. SOVA:a on käytetty vaikutusten ennakoinnin menetelmänä alkoholipoliitikassa (STM 1998), kunnan talousarvioissa (Hämeenlinnan kaupunki 2001, Lähteenmäki ym. 2001), vanhustenhuollon strategiassa (Kauppinen 1997), vammaispoliittisessa ohjelmassa (ESLH 2002)

	politiikka	SOVA: suunnitelma, ohjelma	maankäytön suunnitelma	hanke
valtakunnallinen	Aikoholijuomien hintatason aleneminen (STM 1998)	Energiansäästöohjelma (Airaksinen & Heikkinen 2000)	Valtakunnalliset alueidenkäyttötavoitteet (Paldanius & Tallskog 2001)	Ydinjätteen loppusijoitus (Posiva 1999)
alueellinen		ESLH:n vammaispoliittinen ohjelma (ESLH 2002)	Etelä-Pohjanmaan maakuntakaava (Etelä-Pohjanmaan liitto 2001)	Oikorata Kerava-Lahti (Jaakko Pöyry ym. 2002)
paikallinen		Hämeenlinnan talousarvio (Hml:n kaupunki 2001), Askolan vanhustenhuollon strategia (Kauppinen 1997)	Espoon eteläosien yleiskaava (Espoon kaupunkisuunnittelukeskus 2002)	Lähipalvelujen parantaminen Keravalla ja Jyväskylässä (Tapaninen ym. 1999)

Kuvio 1. Esimerkkejä vaikutusten ennakoarvioinninsoveltamisesta päätöksenteon eri tasoilla.

ja lähipalvelujen parantamisessa (Tapaninen ym. 1999). Sukupuolivaikutusten arvioinnissa (Euroopan komissio 1997) pyritään ottamaan sukupuolinäkökulma osaksi kaikkia toimintalinjoja ja ohjelmia. Sukupuolivaikutusten arviointia on sovellettu muun muassa työsopimuslakiesityksen arvioimiseen tasa-arvonäkökulmasta (STM 2000). Oikeusministeriö valmistelee uusia hallituksen esityksen laatimisohteja. Ohjeissa tasa-arvovaikutuksia ehdotetaan tarkasteltavaksi osana sosiaalisia vaikutuksia (Koskinen 2003).

Esimerkkejä ennakoarvioinneista eri hallinnonaloilla on esitetty kuvassa 1. Kuvan jaottelu perustuu suunnittelun tasoihin ja alueelliseen laajuuteen. Ennakoarvioitavat päätökset voivat olla politiikkatasoisia, suunnitelma- ja ohjelmatasoisia tai hankepäätöksiä. Suunnittelun laajuus vaihtelee alueellisesti; ennakoarvioitavat päätökset voivat olla valtakunnallisia, alueellisia tai paikallisia. Tässä artikkelissa tarkastellaan vaikutusten arviointia vain suunnitelmien ja ohjelmien osalta.

SOVA:lta vaaditaan joustavuutta, koska sen sovellusalueet ovat hyvin erilaisia (ks. kuva 1. tai Paldanius & Tallskog 2002). Eri hallinnonalat, sidosryhmät, toimijat, erilaiset organisaatiokulttuurit, neuvottelutavat sekä vaatimukset tiedon luonteesta aiheuttavat sen, että yhtenäisiä metodiohteja SOVA:a varten on vaikea koota. (Brown & Thérivel 2000). Hallinnonalasta riippumattomia SOVA:n tunnuspiirteitä voidaan kuitenkin kuvata yleispiirteisesti. Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arvioinnin näkökulmasta hyvän SOVA:n ominaisuuksiin lukeutuvat seuraavat elementit (mukailen Verheem & Tonk 2000):

- ohjelmaa valmisteleva taho on vastuussa arvioinnista
- arviointi aloitetaan mahdollisimman aikaisessa vaiheessa
- arvioinnin laajuus on yhteydessä ohjelman mahdollisten vaikutusten laajuuteen
- ohjelman tavoitteet ja toimintapuitteet määritellään selvästi
- ohjelman vaihtoehtoja ja ihmisiin kohdistuvia vaikutuksia tarkastellaan kattavasti
- vaikutusten merkittävyttä ja hyväksyttävyyttä verrataan ohjelman tavoitteisiin ja normistoihin
- julkisen osallistumisen laajuus on suhteessa ohjelman herättämään huoleen ja ristiriitoihin
- arvioinnista ja päätöksistä raportoidaan julkisesti
- riippumaton taho seuraa arvioinnin toteutusta ja menettelyjen säännönmukaisuutta
- SOVA johtaa ihmisiin kohdistuvien tekijöiden huomioon ottamiseen ohjelman valmistelussa
- SOVA:lla on yhteys muihin arviointeihin, toimeenpanoon ja seurantaan.

3 SOVA ARVIOINNIN KENTÄSSÄ

3.1 Arvioinnin ajallinen jaottelu

Arvioinnin ajallinen jaottelu perustuu siihen, missä vaiheessa ohjelman elinkaarta arviointi suoritetaan. Simonellin mukaan arvioinnin ajallinen jaottelu muodostaa arviointijatkumon (program evaluation continuum) (ks. Owen & Rogers 1999, 55). Arviointi voidaan jaotella Simonellin (ks. Owen & Rogers 1999, 55), Fischerin (1995) ja Sinkkonen & Kinnusen (1994) mukaan ajallisesti:

- ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuvaan arviointiin (ennakoarviointi),
- ohjelman toimeenpanon aikana tapahtuvaan arviointiin (väliarviointi)
- ja ohjelman toimeenpanon jälkeiseen arviointiin (jälkikäteisarviointi)

Ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuvassa arvioinnissa (ennakoarviointi) arvioidaan ohjelman toteutettavuus muun muassa sosiaalisesta, taloudellisesta ja ympäristöllisestä näkökulmasta. Myös ohjelman hyödyllisyyttä ja kannattavuutta tarkastellaan; kuinka ohjelma vastaa sille asetettuihin tavoitteisiin käytettävissä olevien resursien puitteissa. Ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuvia arviointeja ovat muun muassa (Owen & Rogers 1999):

- ennakoiva (proactive) ja
- selventävä (clarificative) arviointi.

Ennakoiva arviointi antaa suunnittelijalle mahdollisuuden tehdä päätöksiä siitä, millaisia ohjelmia on tarpeen tehdä. Tarkoituksena on myös

tuottaa tietoa päätöksentekoa varten siitä, mikä on paras ratkaisu ajankohtaiseen haasteeseen. Ennakoivassa arvioinnissa on yleensä lähtötilanteena, että ohjelmaa ole vielä suunniteltu tai olemassa olevaan ohjelmaan tarvitaan suuria muutoksia. Arvioinnin keskeisiä kysymyksiä ovat ohjelman tarpeellisuus, tämän hetkinen tietämys ongelmasta ja mahdollisista ratkaisutavoista. Ennakoivassa arvioinnissa arvioijan rooli on olla neuvonantajana, osoittaa mitä tällä hetkellä tiedetään kehittämisen kohteena olevasta asiasta ja mitä ratkaisuja tarvitaan. Lisäksi arvioija voi auttaa näkemään, kuinka organisaatio voi parhaimmalla tavalla ratkaista ajankohtaisen haasteen. (Owen & Rogers 1999.)

Selventävä arviointi kuvaa ohjelman sisäisiä rakenteita ja toimintoja eli auttaa ohjelman logiikan selventämisessä. Se havainnollistaa ennakkoon ohjelman toimenpiteiden ja vaikutusten

välisiä kausaalisuhteita. Selventävää arviointia tarvitaan esimerkiksi silloin, kun ohjelman vastuutahoilla on ristiriitaisia näkemyksiä ohjelman suunnittelusta, päämääristä tai toteuttamista-vasta. Ohjelman vastuutaho voi suorittaa selventävän arvioinnin itse tai yhteistyössä arvioijan kanssa. (Owen & Rogers 1999.)

Myös suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten ennakoarviointi (SOVA) lukeutuu ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuviin arviointeihin. SOVA:ssa tarkastellaan osittain samoja kysymyksiä kuin ennakoivassa ja selventävässä arvioinnissa (Ks. kuva 2.). Esimerkiksi tiedonhankinta ja toimenpiteiden (eli interventioiden) pohdinta ovat sisäänrakennettuina SOVA:ssa. Varsinaisesti SOVA:n keskeiset kysymykset liittyvät ohjelman toivottujen ja ei-toivottujen vaikutusten ennakoimiseen sekä vaikutusten kohdentumisen tarkasteluun. Vaihtoehtoisten ratkaisutapo-

Ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuva arviointi (ennakoarviointi)			
	Ennakoiva arviointi (proactive)	Selventävä arviointi (clarificative)	Vaikutusten arviointi
Keskeisiä kysymyksiä	<p>Onko ohjelmalle tarvetta?</p> <p>Millaista tietoa on olemassa ohjelman aihepiiristä (ongelmakentästä)?</p> <p>Mikä on tällä hetkellä "paras käytäntö" ongelman ratkaisemiseksi?</p> <p>Millä muilla tavoin ongelmaa on yritetty ratkaista aiemmin?</p> <p>Miten ohjelmaa voitaisiin uudistaa ulkopuolisen tiedon pohjalta?</p>	<p>Mitkä ovat ohjelman tavoitteet? Millaisten toimenpiteiden avulla tavoitteisiin pyritään?</p> <p>Mitkä ovat ohjelman perustelut?</p> <p>Miten ohjelmaa on muutettava, jotta tavoitteet saavutetaan varmimmin?</p> <p>Onko ohjelma uskottava?</p> <p>Mitkä ohjelman elementeistä soveltuvat myöhempään vaikutusten tarkkailuun ja seurantaan?</p>	<p>Millaisia vaihtoehtoja (ja toimenpiteitä) tavoitteiden saavuttamiseksi on olemassa?</p> <p>Mitä toivottuja ja ei-toivottuja vaikutuksia ohjelmasta ja sen eri vaihtoehdoista voi aiheutua?</p> <p>Millaista tietoa laaja osallistuminen tuottaa ohjelman vaikutuksista?</p> <p>Ketkä hyötyvät ohjelmasta eniten? Entä keihin ohjelman haitat kohdistuvat?</p>

Kuvio 2. Ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuvan arvioinnin jaottelu (mukailen ja täydentäen Owen & Rogers 1999). Oikealla olevassa sarakkeessa esitetty vaikutusten arvioinnin näkökulma sisältää SOVA:n.

jen etsiminen, kuvaaminen ja niiden keskinäisen paremmuuden arviointi sekä laaja osallistuminen arviointiin ovat myös SOVA:lle tyypillisiä piirteitä. (ks. lisää Stakes 2002.) Näiden ominaispiirteidensä ansiosta SOVA tuo lisäarvoa ja uusia näkökulmia ennakoarviointiin.

3.2 Arvioinnin sisällöllinen jaottelu

Arviointeja voidaan jaotella myös arvioinnin tarkoituksen mukaan. Perinteisesti arviointi on jaoteltu (Scriven 1967):

- prosessiarviointiin (l. formatiivinen arviointi) ja
- tulosarviointiin (l. summatiivinen arviointi).

Prosessiarviointi tuottaa tietoa ohjelman rakenteesta, vaiheista ja taitekohdista. Tulosarvioinnissa tarkastellaan ohjelman toteutumista sekä sitä, millaisia vaikutuksia ohjelmasta aiheutui. Se on myös keino määrittellä ohjelman tuloksellisuus eli tutkia saavutettiinkö asetetut tavoitteet.

Useimmissa tapauksissa jako formatiiviseen ja summatiiviseen arviointiin ei ole riittävä (ks. esim. Patton 1996). Ennakoarvioinnissa ja erityisesti sen tässä nimenomaisessa sovelluksessa, SOVA:ssa, on mukana tulosten (eli vaikutusten) ja prosessin arvioinnin lisäksi myös muita tiedontarpeita: vaikutuksia arvioidaan ennakkoon, jotta esimerkiksi voitaisiin miettiä ja varautua ennalta päätöksen negatiivisten vaikutusten lieventämiseen. Lisäksi se edistää entistä läpinäkyvämpien ja vaikutustietoisempien päätösten syntymistä. SOVA:ssa ei välttämättä pyritä etsimään yhtä parasta lopputulosta, vaan eri vaihtoehtojen paremmuus riippuu tarkastelukulmasta. SOVA ei ole pelkästään vaiheittain etenevä menettelytapa, vaan se on myös oppimisprosessi siihen osallis-

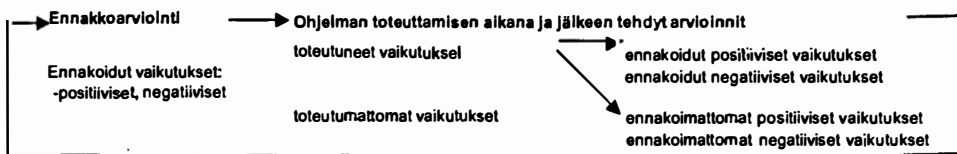
tuville (ks. lisää esim. Stakes 2002). Arvioinnin käytännöistä löytyy siis piirteitä, jotka voidaan jaotella esimerkiksi Chelimsdyn (1997) mukaan:

- tuloksellisuusarviointiin (ohjelman tuloksellisuuden ja tehokkuuden arvioimista),
- tiedontuotantoarviointiin (syvällisemmän ymmärryksen hankkimista asiasta),
- kehittämisarviointiin (mm. instituutioiden vahvistamista).

Arvioinnin ajallinen jaottelu ja arvioinnin sisällön mukaan tehty jaottelu eivät ole toisiaan poissulkevia. Ohjelman valmistelun eri vaiheissa tehtävissä arvioinneissa voi näin ollen painottua tuloksellisuuden, tiedontuotannon tai kehittämisen näkökulma.

SOVA:ssa on mukana tuloksellisuusnäkökulma siten, että SOVA:n kiinnostuksen kohteena on ennakoita ohjelmasta aiheutuvia vaikutuksia (tuloksia), jotta niihin voidaan reagoida etukäteen. Ennakoidut vaikutukset (Kuva 3.) voivat olla positiivisia tai negatiivisia. Kaikki ennakoidut vaikutukset eivät kuitenkaan välttämättä toteudu. Ohjelmasta voi myös aiheutua positiivisia tai negatiivisia vaikutuksia, joita ei osattu ennakoita. Jaottelua ennakoituihin (expected) ja toteutuneisiin (actual) tuloksiin tai vaikutuksiin on käytetty yleisesti arviointikirjallisuudessa (ks. Fischer 1995, Pawson & Tilley 1997).

Vaikutuksia voidaan tarkastella vertaamalla niitä asetettuihin tavoitteisiin. Tavoitteet voivat liittyä esimerkiksi tulosten saavuttamiseen, tiettyjen prosessien ymmärtämiseen tai niiden kehittämiseen. Tuloksellisuusnäkökulman pohjalta SOVA:ssa asetettaviin kysymyksiin voi lukeutua: "Miten ohjelman vaikutukset (tulokset) vastaavat ohjelmalle asetettuja tavoitteita?" Arvioinnin kriteereinä ei kuitenkaan ole vain asetettujen tavoitteiden toteutuminen, SOVA:ssa on tärkeää

palaute ennakoarvioinnin onnistumisesta

Kuvio 3. Vaikutus arvioinnin kohteena eri aikoina tehtävissä arvioinneissa.

tunnistaa myös tavoitteista riippumattomia vaikutuksia ja arvottaa ovatko nämä vaikutukset positiivisia vai negatiivisia eri ihmisryhmien kannalta. SOVA tuo päätöksenteon yhteyteen tiedon päätöksen todennäköisistä vaikutuksista, mutta tunnistettujen vaikutusten arvottaminen ja eri vaihtoehtojen paremmuuden punnitseminen on viime kädessä päätöksentekijän tehtävä.

SOVA:ssa tarkastellaan tulevaisuutta olemassa olevan tiedon ja ymmärryksen pohjalta. Tiedontuotantonäkökulman mukaisesti SOVA:ssa tarvitaan ymmärrystä ongelmien taustalla vaikuttavista tekijöistä ja siitä, kuinka taustatekijät ja ohjelman toimenpiteet soveltuvat yhteen (Chelmsky 1997). Lakisääteisissä arviointiprosesseissa (ks. luku Vaikutusten ennakoarviointi lakisääteisenä toimintana) avoin tiedottaminen, osallistuminen ja vuorovaikutus ovat keskeisiä periaatteita. Osallistumisella pyritään takaamaan mahdollisimman monipuolinen lähtöaineisto sekä SOVA:a varten että vertailuaineistoksi ohjelman jälkikäteisarviointiin. SOVA:n tunnuspiirteenä on arvioinnin kohteena olevien ihmisten, asiantuntijoiden sekä arvioijan yhteinen tiedon ja kokemusten keruu ja jäsentäminen. Yksinkertaisimmillaan tieto voi olla ymmärrystä siitä, että tietoa vaikutuksista ylipäättään tarvitaan. Se voi olla myös ymmärrystä ohjelmassa esitettyjen toimenpiteiden syy-seuraussuhteista eri hallinnonalojen välillä (ks. Kauppinen & Nelimarkka 2002). Syvimmillään SOVA on kehittynyt yksittäisestä arviointitekniikasta prosessiksi, jossa osallisille muodostuu laajempi käsitys oman toiminnan vaikutuksista ja ohjelman liittymisestä laajempiin systeemiin malleihin (esim. Kauppinen 1997). Tiedon käsittely lähenee tällöin jo kehittämisarvioinniksi kutsuttua arvioinnin näkökulmaa.

SOVA:ssa etsitään ja kuvataan vaihtoehtoisia tapoja ratkaista ajankohtainen ongelma. Vaihtoehtoisia ratkaisuja voidaan tuoda esiin kuvamalla, mitä toimijoita tarvitaan ja kuinka heidän tulisi toimia, jotta asetetut tavoitteet saavutettaisiin. Usein ratkaisut saattavat vaatia uusia toimintatapoja sekä järjestelmien ja organisaatioiden kehittämistä. Kehittämisarviointi tukee instituutioiden toimintojen parantamista (Chelmsky 1997). SOVA:ssa ensisijaisena kehittämiskohteena on usein organisaation tai instituution sijasta itse ohjelma. Kehittämisen vaade saattaa tulla tuloksellisuuden arvioinnin sivutuotteena. Arvioinnin lopputuloksena saattaa tällöin olla seuraavanlaisia johtopäätöksiä: "...jotta vältetään ohjelman

toteuttamisesta todennäköisesti syntyvä negatiivinen vaikutus, tulee organisaatiota tai sen toimintatapoja kehittää..." Toisaalta sisällön tai organisaation kehittäminen voi olla myös arvioitavan ohjelman itsetarkoituksena.

Kehittämisnäkökulman yhteydessä on luontevaa tarkastella myös arviointia oppimisprosesseina. Usein arvioinnin eräänä taustaoletuksena on toive oppimisfunktiosta. Arviointiprosessi voi itsessään sisältää oppimista, mutta myös arvioinnin tuottama tieto voi olla oppimisen lähde. (Seppänen-Järvelä 1999.) Guba & Lincoln (1989) painottavat puolestaan arviointituloksia eli tietoa oleellisempina arviointiprosesseja ja niissä tapahtuvaa oppimista nimenomaan kansalaisosallisuuden näkökulmasta. SOVA on suunnittelun väline eikä dokumentti, minkä vuoksi arvioinnissa täytyisi painottaa myös prosessia eikä pelkästään tuotoksia (Brown & Théritel 2000).

Arvioinnin perinteinen ongelma on, että sen tuottama tieto jää irralliseksi ja hyödyntämättömäksi. Jotta arviointi palvelisi myös oppimista, tulisi tiedon hankinta ja prosessointi kytkeä tiiviisti organisaation työprosesseihin. (Seppänen-Järvelä 1999.) SOVA tukee tiedon hyödyntämistä ohjelman valmistelussa, varsinkin jos SOVA on kiinteä osa ohjelman laatimista.

Voidaan myös ajatella, että organisaatio voi oppia arvioinnin avulla (Chelmsky 1997). Organisaation tulisi pystyä muuttamaan toimintakäytäntöjään saatujen kokemusten ja opittujen asioiden perusteella. Merkittävänä tekijänä on organisaation ja myös SOVA-menettelyn joustavuus. Opittujen asioiden soveltaminen käytäntöön edellyttää sekä yksittäisiltä suunnittelijoilta että organisaatiolta valmiutta ja kykyä käsitellä arvioinnin aikana ilmeneviä ongelmia. Vaikka pienempien ongelmien ratkaiseminen onnistuisikin helposti, voi organisaatio olla joustamaton laajempien kysymysten edessä. (Nelimarkka 2002.)

4 SOVA:N SUHDE ARVIOINNIN ERI LAJEIHIN

Arvioinnin eri lajeilla on omat roolinsa ohjelman valmistelun aikana, mutta siitä huolimatta arviointien välillä löytyy myös yhdistäviä tekijöitä. Eri vaiheissa ja erilaisista sisällöllisistä näkökulmista tapahtuvat arvioinnit täydentävät toisiaan. Kokonaisuudessaan ne muodostavat ohjelman

	SOVA	Ohjelman toimeenpanon aikana tapahtuva arviointi	Ohjelman toimeenpanon jälkeen tapahtuva arviointi
Arvioinnin kohde	1) Ohjelman todennäköiset vaikutukset 2) Ohjelman toimenpiteet, joilla annettuja tavoitteita pyritään toteuttamaan	1) Ohjelman ennakoitujen vaikutusten/asetettujen tavoitteiden toteutuminen 2) Ohjelman kulun ja toimenpiteiden kehittäminen	1) Ohjelman toteuttamisesta aiheutuneet vaikutukset, ohjelman tehokkuus, toteutumattomien vaikutusten analysointi 2) Ohjelman toimenpiteiden tarkoituksenmukaisuus
Keskeiset kysymykset	1) Millaisia vaikutuksia ohjelmasta todennäköisesti aiheutuu? Keihin vaikutukset kohdistuvat? 2) Millaisilla toimenpiteillä asetetut tavoitteet saavutetaan parhaiten?	1) Toteuttaako ohjelma asetettuja tavoitteita ja tuottaako se toivottuja vaikutuksia? 2) Ohjelman valmistelun vaiheet, ongelmat ja ratkaisut?	1) Toteutuivatko tavoitteet? Millaisia ennakoituja ja ennakoimattomia vaikutuksia ohjelmasta seurasi? 2) Mitkä osiot ohjelmasta toteutuivat? Mitkä seikat vaikuttivat ohjelman toteutumiseen?
Arvioinnin tuottama tieto	Tieto päätöksentekoon: - Tavoitellut ja tavoittelemattomat vaikutukset, vaikutusten kohdistuminen, esiymmärrys toimenpiteistä, joilla tavoitteet saavutetaan, uusien välineiden etsiminen ja keksiminen - informaatio lähtötilanteesta, jota käytetään vertailuaineistona myöhemmissä arvioinneissa.	Ohjelman valmistelun ja toteuttamisen toimenpiteiden ja keinojen oikeellisuus. Ymmärrys kehittämistyötä varten valmistelun työtavoista, menetelmistä ja yhteistyökumppaneista. Uusien välineiden kehittäminen ja testaaminen.	Ohjelmasta aiheutuneet tavoitellut ja tavoittelemattomat vaikutukset, asetettujen tavoitteiden saavuttaminen. Käsitys toteuttamistapojen hyödyistä ja haitoista, tieto seurauksista ja palaute tulevia päätöksiä varten.

Kuvio 4. SOVA:n yhteys arvioinnin eri lähestymistapoihin.

arvioinnin elinkaaren. SOVA:n avulla on mahdollista muodostaa kriteerit toimeenpanon aikana ja sen jälkeen tapahtuvalle arvioinnille. Tämä tukee myös Simonellin (ks. Owen & Rogers 1999) näkemystä arviointijatkumosta. Useissa tapauksissa SOVA:n aikana kerättävä (arvo-, tavoite-, ja mielipide)tieto on tärkeä vertailupohja jatko-työskentelyä varten.

SOVA:n suhde arvioinnin eri lähestymistapoihin on esitetty kuvassa 4. Sarakkeittaisessa perusjaottelussa on arvioinnin ajallisen jaon mukaan ennakoarviointi (tässä yhteydessä tarkastelu on rajattu pelkästään SOVA:an), väliarviointi ja jälkikäteisarviointi. SOVA painottuu ennakoarviointiin, vaikka siihen liittyy myös seuranta -niminen ex post -vaihe. Ennakoiva näkökulma voidaan

sisällyttää myös väliarviointiin. Jälkikäteisarviointi antaa palautetta ennakoarvioinnin onnistumisesta ja on olennainen osa oppimisprosessia.

SOVA:lla on yhteys arvioinnin sisällölliseen jaotteluun. SOVA:ssa esimerkiksi ennakoidaan ja kuvaillaan tuloksia (tuloksellisuusarvioinnin näkökulma), pohditaan tarvittavaa tietoa (tiedontuotannon näkökulma) ja laaditaan tavoitteet esimerkiksi organisaation kehittymiselle (kehittämisen näkökulma) (ks. kuva 5). Kun ohjelman toimeenpanon aikana tarkennetaan SOVA:a (eli tehdään väliarviointia tulevan kehityksen suunnasta), voidaan tarkastella näyttääkö siltä, että a) ennakoitujen vaikutukset toteutuisivat, b) kerätty tieto on oleellista, c) valittu kehityspolku on oikea. Ja lopuksi toimeenpanon jälkeen arvioidaan a)

Arvioinnin ajallinen jaottelu Arvioinnin sisällöt	Ennen ohjelman toimeenpanoa	Ohjelman toimeenpanon aikana	Ohjelman toimeenpanon jälkeen
Tuloksellisuus	Mitä vaikutuksia ohjelmasta aiheutuu?	Ovatko ohjelman vaikutukset ennustettu oikein?	Toteutuivatko vaikutukset? Oliko ohjelma tuloksellinen?
Tieto	Millaista tietoa tarvitaan?	Onko oleellista tietoa käytettävissä?	Löydettiinkö oikeaa tietoa?
Kehittäminen	Mitkä ovat oikeat toimenpiteet?	Ovatko toimenpiteet oikeita, entä arvioinnissa käytetyt menetelmät?	Miten ohjelmaa ja arviointia voidaan jatkossa kehittää?

Kuvio 5. Malli arvioinnin sisällöllisten näkökulmien jakautumisesta ajallisesti.

toteutuivatko ennakoitut vaikutukset, b) saatiinko tarpeellinen tieto, c) mitkä seikat vaikuttivat kehittämistyöhön.

Väliarviointi antaa alustavaa palautetta SOVA:n onnistumisesta. Sen avulla voidaan todeta, kuinka täsmällisesti vaikutuksia osattiin ennustaa ja ilmeneekö uusia ennakoimattomia vaikutuksia. Väliarvioinnissa voidaan myös tarkastella, näytävätkö asetetut (väli)tavoitteet toteutuvan, ovatko ohjelman toimenpiteet ja SOVA:ssa käytetyt arviointimenetelmät edelleen relevantteja? Entä pitäisikö toimenpiteitä muuttaa, jotta haluttu tavoite saavutetaan paremmin? Arvioinnin tuottama uusi tieto vaikuttaa siten jo ohjelman toimeenpanon aikana ohjelman sisältöön.

SOVA:n ja jälkikäteisarvioinnin välinen yhteys on ollut tähän saakka heikko; esimerkkejä SOVA:a tulevista jälkikäteisarvioinneista on hyvin vähän. Jälkikäteen tehtävällä arvioinnilla on kuitenkin kolmenlainen yhteys SOVA:an; jälkikäteisarviointi antaa palautetta SOVA:n onnistumisesta, ohjelman toimenpiteiden tuloksellisuudesta sekä SOVA:ssa käytettyjen menetelmien kehittämis-tarpeista.

SOVA:n näkökulmasta jälkikäteisarvioinnissa on tärkeää selvittää, mitkä ennusteet vaikutuksista ovat toteutuneet ja mitkä eivät. Lisäksi on tarpeellista pohtia, miksi tietyt vaikutukset eivät toteutuneet. Ennakoitujen ja toteutuneiden vaikutusten vertailu pystyy osoittamaan paitsi SOVA:n onnistumisen, myös ennakoimattomien vaikutusten olemassaolon. (VM 2000.) Palaute SOVA:n onnistumisesta on erityisen tärkeää, koska ohjel-

mien seurauksiin liittyy aina suurta epävarmuutta (Juslén 1997).

Toiseksi jälkikäteisarviointi tuottaa tietoa muun muassa ohjelman toimenpiteiden käyttökelpoisuudesta ja hyödyllisyydestä. Toistuvasti tehtävissä suunnitelmissa ja ohjelmissa tätä palautetta voidaan hyödyntää tehokkaimmin. Tällaisia ohjelmia voivat olla talousarviot (tarkistus vuosittain) ja hyvinvointiohjelmat sekä pitkän tähtäimen suunnitelmat (tarkistus vaalikausittain tai viisivuotiskausittain). Jälkikäteisarvioinnin avulla voidaan varmistaa suunnitelman tai ohjelman laatu ja saada tietoa tulevien päätösten perustaksi (Thérivel ym. 1992).

Kolmanneksi toimeenpanon jälkeen toteutettava arviointi antaa myös palautetta SOVA:ssa käytettyjen arviointimenetelmien käyttökelpoisuudesta. Jälkikäteisarviointia on käytetty SOVA:n laadun parantamisessa mm. liikennesektorilla ja jätehuollossa (Saarikoski 1997, Kaljonen 2000, Roininen 2001).

5. YHTEENVETO

Ennen ohjelman toimeenpanoa tapahtuvalla arvioinnilla (ennakkoarviointi) on oma roolinsa arviointitutkimuksen kentässä. Perinteisesti ennakkoarviointiin on sisällytetty ennakoiva (proactive) arviointi ja selvittävä (clarificative) arviointi. Tässä artikkelissa tuotiin esille myös kolmas ennakkoarvioinnin muoto; suunnitelmien ja ohjelmien vaikutusten ennakkoarviointi (SOVA). SOVA:lla on yhteisiä kosketuspintoja sekä enna-

koivan että selventävän arvioinnin kanssa. SOVA:a ja ennakoivaa arviointia yhdistää vaihtoehtojen ja parhaan käytännön etsiminen. Sekä SOVA:ssa että selventävässä arvioinnissa pyritään etsimään toimenpiteitä ja keinoja tavoitteiden saavuttamiseksi. SOVA eroaa kuitenkin esimerkiksi vaikutustarkastelunsa laajuudessa ennakoivasta ja selventävästä arvioinnista. SOVA:n erityispiirteinä on toivottujen ja ei-toivottujen vaikutusten ennakointi sekä vaikutusten kohdentumisen tarkastelu.

SOVA:ssa tarkastellaan päätöksestä mahdollisesti aiheutuvia vaikutuksia eri väestöryhmien kannalta. Mukana arvioimassa ovat myös ne ihmiset tai ihmisryhmät, joihin vaikutukset kohdistuvat. Vaikutukset voivat olla positiivisia, negatiivisia, suoria tai epäsuoria, toivottuja tai ei-toivottuja. Oleellista SOVA:ssa on myös se, että tarkasteltuja vaikutuksia ei yhteismitallisteta eli niitä ei pyritä summaamaan yhteen. Erilaisia vaikutuksia kuvataan ja arvioidaan vaikutukselle parhaiten sopivalla tavalla. Se mahdollistaa vaihtoehtojen ja vaikutusten vertailun eri näkökulmista, jolloin voidaan löytää vaihtoehtojen hyvät ja huonot puolet. Vaikutusten arvottaminen ja parhaan vaihtoehdon valinta kuuluu vasta päätöksentekotilanteeseen eli se on päätöksentekijän vastuulla.

SOVA tuottaa tietoa arviointikriteereistä ja esittää vaihtoehtoisia toimintamalleja. Arviointikriteerejä ja ennakoarvioinnin ideaa voidaan hyödyntää myös ohjelman toimeenpanon aikana ja jälkikäteen toteutettavissa arvioinneissa. Esimerkiksi toimeenpanovaiheessa saadun uuden tiedon pohjalta voidaan miettiä, onko valittu toimintalinja edelleenkin paras mahdollinen. Jälkikäteisarviointi antaa palautetta SOVA:n onnistumisesta: Löydettiinkö sopivin ratkaisu? Pystyttiinkö etukäteen tunnistamaan ja varautumaan päätöksen vaikutuksiin?

Arvioinnin sisällöllisen jaottelun kannalta SOVA liittyy tuloksellisuus-, tiedontuotanto- ja kehittämisarviointien käytäntöihin. Tuloksellisuusnäkökulma voi toteutua esimerkiksi tarpeena löytää tavoitteita mahdollisimman tehokkaasti toteutettava vaihtoehto. Tiedontuotannon näkökulmasta SOVA pyrkii selvittämään vaihtoehtojen toteuttamisen kannalta oleelliset muuttujat sekä ennakoimaan vaikutuksia. Kehittämisnäkökulman mukaisesti SOVA:ssa etsitään toimijoiden kanssa uusia ratkaisuja, tunnistetaan nykyistä laajemmin yllähallintokuntaisia vaikutuksia sekä oman toiminnan vaikutuksia.

Arviointia voidaan pitää oppimisen välineenä. Sekä arvioinnin tuottama tieto ja arviointiprosessiin osallistuminen ovat pohjana oppimiselle. Ajallisten ja sisällöllisten näkökulmien monipuolinen hyödyntäminen SOVA:ssa edistää kokonaisvaltaisen näkemyksen saavuttamista arvioitavasta kohteesta. Tulevaisuuden ennakoimisen ja jäsentämisen tarve voi vahvistaa nykyisestäään ennakoarvioinnin ja erityisesti SOVA:n asemaa arvioinnin kentässä. Vaikka SOVA on arviointiterminä uusi, on SOVA:n ytimenä olevaa vaikutuksia ennakoivaa ajattelutapaa sovellettu suunnittelussa jo vuosikymmenien ajan.

LÄHTEET

- Airaksinen, A-K & Heikkinen, A (2000). Energiansäästöohjelman ympäristövaikutusten arviointi. Kauppa- ja teollisuusministeriön tutkimuksia ja raportteja 26/2000. Energiaosasto.
- Barrow, C J (2000). Social impact assessment. An introduction. Arnold, London.
- Brown, A L & Théritel, R (2000). Principles to guide the development of strategic environmental assessment methodology. Julkaisussa: Impact Assessment and Project Appraisal. Journal of the International Association for Impact Assessment. 18 (2000) :3, 183-189.
- Chelimsky, E (1997). The Coming Transformations in Evaluation. Teoksessa: Chelimsky, Eleanor & Shadish, William R. (eds.) (1997). Evaluation for the 21st century. A handbook. SAGE Publications, Thousand Oaks.
- ESLH = Etelä-Suomen lääninhallitus (2002). Erilaisuus on normaalia. Etelä-Suomen läänin vammaispoliittinen ohjelma vuosille 2003-2006. Etelä-Suomen lääninhallituksen julkaisuja 65.
- Espoon kaupunkisuunnittelukeskus (2002). Sosiaalisten vaikutusten arviointi Espoon eteläosien yleiskaavan rakennemalleista. Espoon kaupunkisuunnittelukeskuksen tutkimuksia ja selvityksiä B 58:2002.
- Etelä-Pohjanmaan liitto (2001). Etelä-Pohjanmaan maakuntakaava. Vaikutusten arviointi. Luonnos 18.10.2001.
- Euroopan komissio (1997). Opas sukupuolivaikutusten arvioimiseksi. Elektroninen aineisto. Bryssel
- Fischer, F (1995). Evaluating Public Policy. Nelson-Hall Publishers, Chicago.
- Guba, E G & Lincoln, Y S (1989). Fourth generation evaluation. SAGE Publications, Newbury Park.
- Horelli, L & Roininen, J (1998). Rakennepoliittikan tasa-arvoarviointi. ESR-julkaisut 32/98.
- Hämeenlinnan kaupunki (2001). Hyvinvointitase. Sosiaalikehitys Oy 3.5.2001 www.sosiaalikehitys.com/Hyvinvointitase2001.pdf
- Jaakko Pöyry Infra, Maa ja Vesi Oy & LT-Konsultit Oy (2002). Kerava-Lahti-oikoradan sosiaalisten vaikutusten arviointi.
- Juślén, J (1997). Ohjelmien ja suunnitelmien ympäristö-

- vaikutusten arviointi (YVA) - selvitys. Aiheita 42/1997. Stakes, Helsinki.
- Kaljonen, M (2000). Vaikutusten arviointi liikennejärjestelmäsuunnittelun tukena. Tapaustutkimus pääkaupunkiseudulta. Suomen ympäristö 410. Suomen ympäristökeskus, Helsinki.
- Kauppinen, T (1997). Haluttu tulevaisuus - Kokemuksia sosiaali- ja terveystoimen strategisen tason vaikutusten arvioinnista. Aiheita 30/1997. Stakes, Helsinki.
- Kauppinen, T & Nelimarkka, K (2002). Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arviointi suunnitelmassa ja ohjelmissa. Julkaisussa: Yhteiskuntapolitiikka 67 (2002) :5, 445-452.
- Koskinen, J (2003). Uuden lainsäädännön sukupuoli-vaikutusten arviointi. Ministerin vastaus eduskunnan puhemiehelle kirjallisesta kysymyksestä KK 1111/2002 24.1.2003.
- Lähtenmäki, L & Hietikko, M & Kaakinen, J & Kuusiinna, P & Prunnila, S (2001). Sosiaalisten vaikutusten arviointi - mallin rakentaminen sosiaali- ja terveystoimeen. Tampereen kaupungin sosiaali- ja terveystoimen selvityksiä 1/2001.
- Nelimarkka, K (2002). Kyykkyyn menemällä oppii! Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arviointi oppimisprosessina. Työpapereita. Hyvinvointi ja ympäristö -ryhmä. Stakes. 21.2.2002.
- Oikeusministeriö (2003). Uuden lainsäädännön sukupuolivaikutusten arviointi. <http://www.om.fi/17272.htm> 4.3.2003.
- Owen, J M & Rogers, P J (1999). Program Evaluation. Forms and Approaches. SAGE Publications, London.
- Paldanius, J & Tallskog, L (2001). Valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden vaikutusten arviointi. Suomen ympäristö 479. Ympäristöministeriö, Helsinki.
- Paldanius, J & Tallskog, L (2002). Julkishallinnon suunnitelmien ja ohjelmien kartoitus. Laadittu ympäristöministeriön toimeksiannosta suunnitelmien ja ohjelmien ympäristövaikutusten arviointityöryhmän työn tueksi. Diskurssi Oy 24.4.2002.
- Patton, M Q (1996). A World Larger than Formative and Summative.. Evaluation Practice. 17 (1996) :2, 131-44.
- Pawson, R & Tilley, N (1997). Realistic Evaluation. SAGE Publications, London.
- Posiva Oy (1999). Käytetyn ydinpolttoaineen loppusijoituslaitos. Ympäristövaikutusten arviointiselostus.
- Roininen, J (2001). Ohjelmatason tienpidon suunnittelun prosessiarviointi. Kokemuksia ja arviointia Tielaitoksen Tienpidon linjausten 2015 ja Savo-Karjalan tiepiirin Tienpidon suunnitelman 2000-2010 laadinnasta. Tiehallinnon selvityksiä 31/2001. Tiehallinto, Helsinki.
- Saarikoski, H (1997). Ympäristövaikutusten arviointi jätehuollon strategisessa suunnittelussa. Suomen ympäristö 164. Suomen ympäristökeskus, Helsinki.
- Scriven, M (1967). The methodology of evaluation. Teoksessa: Tyler, Ralph H. ym. (toim.) Perspectives of Curriculum Evaluation. AERA Monograph Series on Curriculum Evaluation, 15. Rand McNally, Chicago.
- Seppänen-Järvelä, R (1999). Kehittämistyö ja arviointi. Teoksessa: Eräsaari Risto, Tuija Lindqvist, Mikko Mäntysaari & Marketta Rajavaara (toim.) Arviointi ja asiantuntijuus. Gaudeamus, Helsinki.
- Sinkkonen, S & Kinnunen, J (1994). Arviointi ja seuranta julkisella sektorilla. Kuopion yliopiston julkaisuja E. Yhteiskuntatieteet 22. Kuopio.
- SM = Sisäasiainministeriö (2003). Ohjeet säädöshdotusten aluekehitysvaikutusten arvioinnista. Sisäasiainministeriö. Alueiden ja hallinnon kehittämissosasto.
- Stakes = Sosiaali- ja terveystoimen tutkimus- ja kehittämiskeskus (2002). Ihmisiin kohdistuvien vaikutusten arviointi -käsikirja. www.stakes.fi/sva/ päivitetty 20.11.2002.
- Stinchcombe, K & Gibson, R B (2001). Strategic environmental assessment as a means of pursuing sustainability: ten advantages and ten challenges. Julkaisussa: Journal of Environmental Assessment Policy and Management. 3 (2001) :3, 343-372.
- STM = Sosiaali- ja terveysministeriö (1998). Alkoholiuomien hintatason alenemisen yhteiskunnalliset vaikutukset. Arviot Suomen alkoholioloista vuonna 2004 kolmen erilaisen alkoholiveron alentamismuutoksen mukaan. Sosiaali- ja terveysministeriön Julkaisuja 1998:1.
- STM = Sosiaali- ja terveysministeriö (1999). Ympäristövaikutusten arviointi. Ihmisiin kohdistuvat ympäristölliset ja sosiaaliset vaikutukset. Oppaita 1999:1.
- STM = Sosiaali- ja terveysministeriö. Tasa-arvovaltuutetun toimisto (2000). Vaikuttaako sukupuoli? Työsopimuslakiesityksen arviointi tasa-arvonäkökulmasta. Tasa-arvojulkaisuja 2000:8.
- Tapaninen, A & Kauppinen, T & Kurenniemi, M (1999). Sosiaalinen penkki eli kehittäjän ymmärrys. Raportteja 238. Stakes, Helsinki.
- Thérivel, R & Wilson, E & Thompson, S & Heaney, D & Pritchard, D (1992). Strategic environmental assessment. Earthscan Publications, London.
- Thérivel, R & Partidário, M (1996). The practice of strategic environmental assessment. Earthscan Publications, London.
- Thissen, W (2000). Strategic environmental assessment at a crossroads. Julkaisussa: Impact Assessment and Project Appraisal. Journal of the International Association for Impact Assessment. 18 (2000) :3, 174-176.
- Verheem, R A A & Tonk, J A M N (2000). Strategic environmental assessment: one concept, multiple forms. Impact Assessment and Project Appraisal. Journal of the International Association for Impact Assessment. 18 (2000) :3, 177-189.
- VM = Valtiovarainministeriö (2000). Etukäteisarviointi Suomessa ja EU-maissa. Valtiovarainministeriö, Helsingin yliopisto, Hallinnonkehittämiskeskus. Valtiovarainministeriön tutkimukset ja selvitykset 7/2000.
- YM = Ympäristöministeriö (1998). Ohjeet säädöshdotusten ympäristövaikutusten arvioinnista. Oy Edita Ab.
- YM = Ympäristöministeriö (2001). Suunnitelmien ja ohjelmien ympäristövaikutusten arviointi www.vyh.fi/poltavo/yva/suunn/index.htm päivitetty 13.12.2001.
- YM & SM = Ympäristöministeriö & sisäasiainministeriö (1999). Alueellisten kehittämissuunnitelmien ympäristövaikutusten arviointi. Opas.